

MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS

Baka Istene

TISZTELGŐ TANULMÁNY HALÁLÁNAK 10. ÉVFORDULÓJÁRA

Baka István

Szekszárdon született 1948. júl. 25-én és Szegeden hunyt el, 1995. szept. 20-án. E két város költője volt. Lírikus művei inkább Szegedhez kötik, prózai művei pedig inkább Szekszárdhoz. Szegeden járt egyetemre, ahol Ilia Mihály tanítványa volt. Szegeden dolgozott a Kincskereső gyermeklapnál. Sokan ismerték, és egyben kevesen voltak közel hozzá. Egyszerre élt a jelenben, s egyszerre valahol másutt, a végső kérdések és a folyamatos ihlettség szférájában. Sokan vélik úgy, hogy a kihunyó XX. század magyar lírájának egyik legkiemelkedőbb alakja volt. Saját versein kívül műfordításaival is József Attilához fogható súlyú életművet hagyott hátra. Több kiváló elemzés és méltatás született már költészetéről. Általánosabban lírájának vallási dimenzióval foglalkozott Szigeti Lajos Sándor, aki kortárs irodalmárként közelítette meg Baka verseit (Szigeti 1996), Nagy Gábor róla szóló könyvében apokaliptikus költészetének egy egész fejezetet szentelt (Nagy 2001, 71–124), Fried István pedig a Baka versek „istenességéről” írt fontos „metodikai gondolatsort” (Fried 1999, 190kk). Az alábbi tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a vallástudomány eszköztárával olvassa azokat a verseit az „Égtájak célkeresztjén” c. kötetből, amelyekben előfordul az „Isten” vagy néhány rokonértelmű kifejezés.* Talán sikerül néhány összefüggésre felhívni a figyelmet, amelyet majd a szakértő irodalmárok a Baka életmű további feldolgozásánál figyelembe vehetnek.

Vallás és költészet

A vallás és a költészet viszonyáról számos elméleti mű született. A vallások alapszövegeiben megszámlálhatatlan költeménnyel találkozunk. Talán a legismertebbek a zsoltárok, vagy az Énekek éneke a Bibliában. Hasonlóan a hindu Bhagavad-Gitá verseihez vagy a kínai Dalok könyvéhez. Fordítva pedig a világirodalom tele van vallási tárgyú művekkel, kiemelten költeményekkel. Vallás és poézis olyan mértékben egybefonódik a világ legnemesebb kultúráiban, hogy inkább magyarázatra szorul egy nem poetikus vallási szöveg és egy a vallási dimenziót teljességgel nélkülöző költemény, mint a vallás és költészet eredendő összefüggése.

* A tanulmány a berlini Freie Universität Vallástudományi tanszékén tartott előadás átdolgozott változata. A vallástörténeti párhuzamok feltárásában és értelmezésében segítségemre volt Hartmut Zinser és István Keul, akiket ezért hálás köszönet illet.

Eggyel tovább lépve azonban a két kultúrdimenzió azonosságát is felvethetjük. A vallás poetikus természetű – írja Georg Santayana *Interpretations of Poetry and Religion* c. művében. „A vallás a természet és az erkölcs dolgainak imaginatív visszhangja” – fejti ki, szembeállítva a vallást mint történelmet és mint intézményt azzal, ami e visszhangként megfogalmazódik. A költészet és a vallás egyaránt emelkedettség, ihletettség, a dologi tapasztalaton túli tapasztalat kifejezése. (Santayana 1990)

A vallások és a költészet viszonya – hasonlóan más művészeti ágakéhoz – nem (volt) felhőtlen a történelem folyamán. A keresztény patrisztika korában komoly teológiai viták szegélyezték e viszonyt, amíg a „pogány” költészet nem csak polgárjogot nyert a keresztény gondolkodásban, hanem a keresztény költészet maga is általános és elfogadott funkciót kapott a liturgiában és még inkább a misztikában. A Korán is a csak pogány költészet ellen óv kemény szavakkal, amely a próféta és az iszlám ellen való. (26, 224–227) Ám a szigorú mai iszlám országokban újra felerősödik a költészettel, sőt az egész irodalommal szembeni érzékenység. Ennek következtében lett Rhusdi fejére vérdíj kitűzve, aki a Sátáni versek c. művével állítólagosan megsértette az iszlámot. A keresztény egyházakban is nem egyszer újra megfogalmazódik egyfajta igény a műalkotások és a művészet fölötti ellenőrzésre, jóllehet a klasszikus indexet már eltörölték. Ám különböző szintű egyházi szervezetek néhány esetben hivatalos úton is kifogást emelnek konkrét műalkotásokkal szemben. Emlékeztetek a Jézus utolsó megkísértése c. Scorsese film elleni tiltakozások világszerte. Ilyen típusú feszültséget nem találunk a hinduizmusban, s a buddhizmusban is alig. (V. ö. Seybold és mások 2003)

Istendolgok

Bár van der Leeuw szerint az istenfogalom a vallástörténet viszonylag késői terméke, az európai kultúrkörben a vallási dimenziót egy adott szöveg istenfogalmának kibontása alapján pontosan írhatjuk le. Baka versei különös ecsetvonásokkal és színekkel festik meg az istenarcot, meghökkentő analógiákat felvonultatva.

Szemét

A *Circumdederunt* c. versben – hasonlóan a Vörösmarty-töredékhez – Isten saját szemeként jelenik meg.

*mint ruhásszekrénynek az éjnek
szétnyílnak ajtószárnyai
vállfán lóg Isten sok megunt kabátja
s a Megváltó vérbűzös rongyai*

*e világ-pincében ahol körülkerítnek
Isten-szemét és Sátán-limlomok
mióta várom már ki szabadít meg
és rémlik olykor ott fönn láb dobog*

Amint ott a lucskos föld, az egész nemzet koporsója szövegkörnyezetébe ágyazza Isten fogalmát, mívoltát, úgy ebben a versben is pincében vagyunk, szeméttel teliben. Az egész világ pince, nem a világban van egy pince. A költő raboskodik ebben a pincében és fel-

sóhajtva kérdezi: „ki szabadít meg”. A szabadítás motívumát aláhúzza a Megváltó kifejezés használata. Erős kontraszt azonban, hogy a keresztény tanítás szerint teljesen pozitív aszociációkat keltő Megváltó egy birtokos szerkezetben szerepel, amelyben a birtok a csúfos keresztthalált és a kínzásokat képbemhozó véres rongyok. Így tekintve a „ki szabadít meg” kérdésre aligha válasz bizakodó hittel a megváltás.

Fontos talán, hogy az Isten-szemét mellett a Sátán-szemét is jelen van ebben a totális pincében. Mintha minden vallási odalenne, használhatatlanul és hasztalan, mint a szemét.

A lélek légszomja

„Isten csak a lélek légszomja” – írja a „De profundis” című versben. Amint a fenti versben is láthattuk, a szabadítóra való várakozás bizonytalansága összefügg a szabadító bizonytalanságával, itt ezen túlmenően szinte a freudi vagy feuerbach-i projekció mintapéldjaként Isten mivoltát a szerző a lélek szomjúságában jelöli meg. Egy vágyakozó képzet, amely totális – mint sok vallás istene. De ez a totalitás, egyetlenség nem Isten, hanem a szomjúság, méghozzá egy meghatározott helyen, egy kórházban. Nincsen más, csak a légszomj és a kórtermek. Ez a világ teljessége, s a lélek kikívánczik belőle, de mindhiába, mert Isten csak a szomj.

Tudjuk Baka súlyos betegségét. Ennek utolsó fázisára utal a verset lezáró tehetetlen kiáltó sor: „s még ez a semmi is fogy egyre fogy”.

Jókai Anna írja József Attila istenes verseivel kapcsolatban, hogy a „valamikori művész” még együtt élt az univerzummal és fölmehetett az üzenetért a szférák magasába. A XX. sz.-i költőkre, közöttük Baka Istvánra is az jellemző, hogy a „hiányok lesznek egyre tántogóbbá, a sóvárgások emésztőbbé”. A társ-, a biztonság-, az anyagiak és a szeretet-hiány ez József Attila meghatározó élménye, életérzése. (Jókai 2005, 41) Bakánál az ehhez fogható élményt megváltás-hiánynak nevezhetjük.

Patkány

A bezártság motívuma még több más versben is meghatározó. A szerzőt béklyóba köti élethelyzete, életérzése, amelyből nem lehet szabadulni, de szabadulni kellene. Az Éjszaka c. versben egy hordó sötétjében kuksol, ahol a neszeket próbálja beazonosítani. Patkány rágicsál, véli – s egy hirtelen fordulattal vált:

*talán Isten zörög
vagy talán egy patkány az Isten.*

Nem istenkáromlásról van szó a patkány-isten képben, hanem arról a már ismert bizonytalanság motívumról, amely több más versben is tetten érhető. Hiszen itt is azzal folytatja, „mindegy”. Amint a Megváltónak véres rongyai vannak, amint Isten pusztán a lélek légszomja, úgy itt is a beazonosíthatatlan neszezés a mindenség sötét börtönében.

Egy másik éjszaka-versben, a Háborús téli éjszakában „hangya-Isten” jelenik meg. A költő a mennyország küszöbén didereg, annak a helynek küszöbén, amely a megváltás, a megszabadulás helye. De olyan mint a mindenét eljátszott, elénekelt tücsök, s vele szemben a szorgos hangyák élvezik a nyugalmat. Isten ezek Istene. Ám a hangyák népe, istenükkel együtt „közönyös hangyaboly”. „Alszik a hangya-Isten” a közönyös világ közepén. Pedig ébren kellene lennie és a költő énekét hallgatnia.

Természet

Baka verseire jellemző a természethez fűződő gazdag képkészlet. Azokban a verseiben, amelyekben az isten szó előfordul, feltűnő, hogy milyen gyakran kapcsolja az istenképet valamilyen természeti jelenséghez, sőt esetenként azonosítja Istent valamilyen természeti jelenséggel. Az általam vizsgált 80 versben összesen 75-ször fordul elő Isten vagy az Úr neve, s ebből számos hely van, ahol Isten és a természet egymás mellett, egymásban szerepelnek.

A vallástörténetből tudjuk, hogy a különböző régiókban, Szibériában, Észak-Európában és -Amerikában valamint Afrikában, főképpen a vadászattal foglalkozó ún. primitív népek állatisteneket tiszteltek, illetve olyan isteneket, amelyeket az állatok vagy az erdők uraként ábrázoltak. Későbbi kutatások azonban kimutatták, hogy az istenség és valamilyen állat teljes azonosítása csak ritkán igazolható a korábban felvetett egyértelműséggel. Inkább az állítható megnyugtató bizonyossággal, hogy e kultúrák istenképében a természet kiemelt jelentőséggel bírt. A reneszánszban igen gazdagon ábrázolt természetistenek valószínűen részben tiltakozásképpen is felfoghatók a természet újkori mechanisztikus és deskakralizált felfogásával szemben. Van der Leeuw vallásfenomenológiája szerint ezek a népek nem közvetlenül magát az állatot vagy más természeti jelenséget imádtak istenként, hanem a bennük megjelenő emberfölötti erőt. Valláslélektani megközelítésben az állatimádat ösztönös objektivációs technika, amely segítségével a félelmet keltő természeti jelenségekkel való megbirkózás belső feltételei teremthetők meg. (Kohl 1999) Ezek az alapvető összefüggések képezik Baka verseiben a természet és az Isten közötti erőteljes összefüggés vallástudományi értelmezésének hátterét. Ez a megközelítés nem kényszerítő és nem is lehet kizárólagos. A későbbiekben mégis látni fogjuk, hogy Baka természetközeli istenábrázolásai mindenfajta erőltetés nélkül, milyen gazdag vallási dimenziókba vezethetnek el.

Természetisten

Voltaképpen elég a képek egész sorát felsorolni, hogy Baka stílusának ezt a jegyét megragadhassuk. Isten képe, arca, lábnyoma stb. mind-mind természeti jelenség. A tejút Isten díszkardja (Liszt Ferenc éjszakája), a költő Isten fűszála (Isten fűszála), Istennek vadkan pofája van (Zrínyi), Isten talán egy patkány (Éjszaka), „*mi vagyunk az Isten hóbefűtta lábnyomai*” (Pohárköszöntő), a szél Isten szakálla (Sátán és Isten foglya), a felhő árnya (November), Istennek esőcsepp fogsora van (Végvári dal), a tó Isten kifolyt szeme (Vörösmarty), az éj pedig Isten csillaggal kivert vaskesztyűje (Erdő, erdő).

Pantheizmusnak kellene nevezni ezt a szemléletet, ha nem vegyülne itt-ott a katolikus hagyományra jellemző motívumokkal, pl. a gyóntatásra vagy a rózsafüzérre való utalás. Mégis a mindenben Isten látható, különösen a természeti jelenségekben, világosan elkülönül olyan isten-ábrázolásoktól, melyek erőteljesen biblikus alapúak. Nem arról van szó, hogy Baka profanizálta volna e természet-azonosításokkal a keresztény Istent. Éppen ellenkezőleg, olyan közvetlen közelségbe hozta a természeti képek révén, amilyen közel a természet lehet az emberhez. Nem különleges jelenségekhez hasonlította vagy azonosította, hanem a leghétköznapibbakhoz. Egy csillagos éghez, amit bárki láthat, egy alkonyathoz, amit bárki megfigyelhetett, egy havas mezőhöz, amelyen bárki bandukolhat.

Isten és a természet azonossá tétele itt tehát nem azt jelenti, mintha a természeti jelenségekben Istent kellene-lehetne imádni, tisztelni vagy félni. Inkább azt jelenti, hogy az a távoli és bizonytalan létű-erejű Isten, akihez Baka a maga bizonytalanságaival fordul, az más szempontból nagyon közel van hozzá.

Meglehetősen önálló és máshoz alig hasonlítható ez a természetközeli istenábrázolás. Messze vagyunk itt egy olyasfajta törekvéstől, amely Istent mintegy a természeti jelenségekkel analógiába vonva le akarná írni, vagy be akarná mutatni. Ez a szándék nem fedezhető fel Baka verseiben. Ezért nem is megfelelő kiindulópont Baka istent említő verseiről mint istenes versekről beszélni. Az önállóság inkább úgy értendő, hogy nem akart követni semmilyen kiforrott vallási-egyházi hagyományt, hanem szuverén spiritualitással érzekelte és azonosította a maga istenét. Ezt az identifikációhoz közeli analógiát leginkább a Zrínyi c. versben találjuk meg, amelyet érdemes részletesebben is elemezni.

Vadkanpofa

1664-ben november 18-án Zrínyit a Csáktornya melletti erdőben egy vadkan halálra sebezte. A legenda szerint Zrínyi egyedül indult el lovával a hatalmas állat leterítésére.

*Az alkony feltépett hasából
kifordult felhők lóbelek a láthatáron
gyűrűznek véresen miért is látom
mindenben ütközet nyomát
én kinek könyvtárszobám lett a világ
s nem ütközöm csak erdei vadakkal
s zörög a sok pergamensárga nappal
lapozhatom unottan ez maradt
s egy öregedő asszony szoknyasuhogása
ahogy esténként teremről teremre járva
kioltja a fáklyákat mintha a
szférák fekete ruhás angyala
oltogatná a csillagokat
és költhetem megint a verseket
de engem már a vers nem költ meg újra
s túl könnyű volt rímekből rakni várat
követlek hát a sűrűségbe bújva
soká rejtőztél tőlem Istenem
most végre szemtől szemben állsz velem
FELISMEREM VADKANPOFÁDAT*

Benne azonban a halál várta őt. Baka a halál gazdáját, Istent, a halál szerzőjével a vadkannal párosítja, s ezért mondhatja: *felismerem vadkanpofádat*. A végső, mindent eldöntő, ám reménytelen roham a halállal, Istennel szemben, ez asszociálódik Zrínyi tragikus sorsával. Egy egész élet hiábavaló, de elszánt keresése, mert rejtőzködött az Isten, most egy végső rohammal a halálban történő teljes találkozásban ér véget. Ady Harc a Nagyúrral c. versében is a disznófejű Nagyúr képes ölni. Az életút folytatásához szükséges aranyat ez a sertés őrzi, akit a költő hiába simogat, ő csak vigyorog sertéspofájával. Végül a vers a végtelen hadakozásba torkollik, az út nem folytatható. Nagy bátorsággal talán azt

is fel lehet vetni, hogy a disznó és a halállal való folyamatos és kilátástalan küzdelem egyfajta finoman csörgedező hagyománypatakot jelenít meg. Ez pedig az ősi legendavilág titokzatos erdejében fakad.

Nem tudom, hogy Baka olvasott-e germán mitológiákat, de valószínűen az északi népek legendáival találkozhatott olvasmányai, műfordításai során. Bár a vadkanpofa metafora kibontása Zrínyi története révén nem okoz különösebb nehézséget és meglehetősen egyértelműnek tűnik, mégis érdemes felhívni a figyelmet, hogy a természeti népek hiedelemvilágában a disznó és isten összekapcsolása nem is olyan ritka jelenség, jóllehet kifejezetten disznóistenről nem tud a vallástörténet. (Hacsak Phaia istennőt nem számítjuk ide, aki disznó vagy disznóvá volt képes változtatni magát, míg Thézeusz meg nem ölte.) Lásuk ezt a vallástörténeti háttérrel.

A zsidók és a muszlimok számára tiltott étel a disznó, (talán az sem véletlen, hogy Jézus a démonokat a tóba kergeti, melyek 2000 disznóban bújtak meg, Mk 5,13), de az északi népek tisztelték. Egyik termékenységitenük Freyr tulajdonaként tartották számon az aranyörtejtű vadkant (*gullinbursti Hildisvíni*). Ennek legfőbb jellegzetessége a gyorsasága volt. A legenda szerint semmilyen paripa utol nem érhetette. Milyen meglepő, hogy Zrínyi is paripáján üldözte a vadkant, de az utóbbi kerekedett felül. (Ström 1975, 152)

A sokáig rejtőző Isten, maga a halál, amely nehezen érkezik, pedig minden feléje tart. A mitológiai analógia révén az eredeti történelmi párhuzam ebben a szerepversben kitérőül, egzisztenciális, egyetemes érvényűvé válik.

Az északgermán legendában szereplő disznó egyébként, az újesztendő fordulójának fontos szereplője volt. A vonatkozó legenda szerint, amelyet Homérosz az Iliász XIX. énekében Akhillész és Agamemnon kibékülése kapcsán mutat be, Agamemnon szolgái a terembe vezettek egy malacot, majd Akhillész ezt érintve eskütt tett Zeusz felé (251–254 sorok). Más legenda szerint az év fordulóján a malac friss sörtéjét lenyírták, ezt a jelenlévők kezébe adták, akiknek így kellett esküt tenniük. (Ström 1975, 144) Erre a legendakörre vezethető vissza a Magyarországon is általános szokás a szilveszteri malaccal, annak megérintésével, „ételáldozat”-kénti szerepével.

Égi Vak

A természeti képekbe ágyazott istenképet kiegészítik az isteni képességekkel kapcsolatos kétségek megfogalmazásai, melyekre talán legszemléletesebb példa a Vörösmarty-törődék. Gazdag és sokszínű benne a képi tartalom, s megtalálható a szerző bizonytalan vágyódása és vágyódó bizonytalansága a tekintetben, hogy egyáltalán lehet-e és számára lehet-e Istennel találkozni. A szerző nem keresi Istent, hanem kérdezi: megtalálja-e őt az Isten. Ez a kérdés ebben a versben megismétlődik, amikor is az Égi Vaknak nevezett Isten fehér botjának fényével kellene, hogy a szerzőt megtalálja.

1

*A koporsóra föld zuhog
A földre októberi zápor
Kocsmájából kitántorog
Az Úr a részeges sírásó*

*Vak gödrünk mint pezsgőskehely
Már megtelt habzó szennyes árral
S a sírt hol nemzet süllyed el
Köszönti Isten a világra*

2

*Beh mélyre süllyedtem beh mélyre
Sár mindenem minden tagom
Oh Isten megtalálsz-e végre
E szortyogó vak csillagon*

*A hüllőbőrű réteken
A düllelt hüllőszem tavak
Merednek rám oh Istenem
Vakíts meg engem Égi Vak*

*Nincsen remény nincsen remény
Az emberfaj tudom tudom
Tudom sárkányfogvetemény
E hüllőbőrű csillagon*

*Minden napom sár mindenem
Oh sárga hüllőszem tavak
Meglélsz-e engem Istenem
Fehér bot fénnyel Égi Vak*

3

.....
.....
.....
.....

*És bár szemében gyászköny ül
A nagyvilág megkönnyebbül
S a sírt hol nemzet süllyed el
Körültáncolja ünnepel*

Isten itt számára részeges tántorgó sírásó és Égi Vak. Mindkét kép egy-egy elesett ember metaforájával él. Külön figyelmet érdemel az „Égi Vak” elnevezés, amely a versben egyszer meg is ismétlődik. Itt ugyanis a szerző azonosulni vágyik ezzel a Vakkal, s földi látóként azért könyörög hozzá, hogy vakítsa meg. Nem akarja látni a hüllőbőrű réteken a hüllőszem tavak rámeredő tekintetét. Sartre juthat eszünkbe, aki szenvedte „mások” fenyegető tekintetét, s ezért írta: a pokol a másik. Az Istennel való azonosulás vágya illetve

bizonytalan lehetősége a vers utolsó két sorában még mélyebben tér vissza. A vak Isten világitó fehér botjával rátalál-e a beszélőre? Ez a legmélyebb nyugtalansága a szerzőnek, s ebben rokon ez a vers a fentebb elemzett Zrínyi verssel.

A vakság és Isten közös motívuma az Ima c. versben is megjelenik. *„Megvakít a tábornok-Isten / ezernyi csillag rendjével”*. Talán ez az egyetlen hely, ahol Istennel szemben valamiféle félelem érzése támad a szerzőnek. Hogy a holtak porából nehogy kötelet fonjon és nehogy nyaka köré tekerje az Isten. Az ima a vallástudományi elméletalkotók, pl. R. Otto szerint megjeleníti a transzcendenssel szembeni kettős érzést, a lenyűgözött vonzalmat és az alávetett félelmet. Tremendum et fascinosum – írja Otto a Szent c. művében. Itt az imádság alapállása adja a lenyűgözöttséget, a rászorulást, amint a De profundis c. versben is, az Isten kezéből elszenvedendő haláltól való félelem, amely nem csak a szerzőre, hanem az egyes szám második személyben megszólított bárkire is érvényes.

Ahol Baka verseiben Isten mivoltáról, Isten leírásáról van szó, ott eddig mindig megleltük az istenkép bizonytalanságát. Ebben a versben a tábornok-Isten nem bizonytalan, hanem valamilyen mértékben fenyegető bizonyosság.

A „Temesvár, Dózsa tábora” c. versben a sokáig szenvedve ápoltság remények teljes összeomlása, a hit melletti kitartás hiábavalósága fölött érzett totális kudarc érzése ösztönzi a szerzőt, hogy feltekintsen az égre és így fohászokdjon átkozódva: *„Egedből nézz le ránk s utolszor / hazudj nekünk, Isten Fia!”* Azok a hitek, amelyek vezérelték, nem vezettek győzelemre, Isten Fia hazug hitekkel táplálta a kitartókat. A „nézz le” révén Istennek szeme van. Már láttuk az Égi Vakot, aki nem lát, fehér botjával botorkál. A „Kora tavaszi éjszakában” pedig a Hold az, amely fentről bámul, s amelyre nézve Baka megkérdezi: „Isten néz farkasszemet velem?”

Utazás

A vizsgált versekben három helyen is előfordul az utazás motívuma, párosulva az Isten felé fordulással. Az embernek önkéntelenül eszébe jut a siralomvölgy képe a zsidó Bibliából. Az Átutazóként c. versben még inkább megalapozva a siralomvölgy asszociációt a költő kérdése az, hogy folytathatja-e útját, vagy az általa is ismeretlen helyről és okból történt kiűzetése, nem ismert halálos bűnökért való vezeklése még tovább kell tartson. Ha Isten megbocsát, akkor folytatható az út. Nem valami fényes, dicsőséges, hanem a szenvedés völgye.

Ez a világ Baka számára, sok versében egyértelműen kiderül, siralomvölgy. (Fontos lenne egyszer az „éjszaka” motívumát kidolgozni, mert ez a világnak, Baka életérzésének egyik kulcsfontosságú momentuma.) Személyes sorsát és számos más körülményt tekintve is. Nincsen benne semmilyen konkrét kapaszkodó, amely révén lehetne valamit tudni és megérteni. Sem a bűnök, sem az irgalom, sem az ember, sem az Isten nem világosan körvonalazott valóság, s a közöttük lévő kapcsolat is folyamatosan szellemképes, diszszonáns, alig ragadható meg.

Az Ady Endre vonatán c. versben is a céltalanul, rettenetes tájakon, a megszabadulás híján vajúdó érzésekkel halad a vonat, s a költő a hétköznapi nyelvben használatos módon sóhajt fel kétszer is:

*„ki tudja istenem ki tudja
csak robogunk tovább a semmibe”.*

S a vers végén megadóan Krisztus kereszthalálára is utalva írja, az út nem tarthat már nagyon soká, „*hamarosan megérkezem*”. Ez a megnyugvás azonban nem a nyomorból felszabaduló ember megnyugvása, hanem a teljes megadásé, a halálba tehetetlenül bele-simuló, megfáradt ember megérkezése.

Kontemplatív esztétika

Baka verseit olvasva egyszerre találkozunk a leghétköznapiabb leírásokkal és a közöttük, általuk, rajtuk megvillanó döbbenetes mélységekkel, metafizikai dimenziókkal. A vallástudományi megközelítést ez a misztikus imádság szöveges lecsapódásaira emlékezteti. Az összehasonlító vallástudományban Friedrich Heiler volt az, aki először tipizálta a különböző imádságokat, 1918-ban megjelent, klasszikusnak számító *Az imádság c.* művében. Elemzéseiben abból indult ki, hogy a vallást annak forrásainál és csúcseinél kell vizsgálni, kiemelten a vallások és a művészetek nagy géniuszai művei alapján. Szemben a korabeli valláslélektannal, amely részben „mindenfélételentlen átlagember és egzaltált pszichopata vallomásaira” alapozott. (Heiler 1920, 20) Heiler nagyon óvatosan és finoman különbséget tesz a vallások misztikusai és a művészetek misztikusai között. Sok ezer szöveg feldolgozása után vallásfenomenológiai szempontból az individuális imádság két típusát különíti el, megjegyezve, hogy a konkrét géniuszok esetében e két típus nem zárja ki egymást, hanem egymásba folyhat. Az első típus a kontemplatív-esztétikai, a másik az affektív-etikai. Az elsőbe tartoznak a nagy költők és művészek, a másodikba a nagy próféta személyiségek. „Az elsőben az imádság középpontjában a művészi személyiség- és életideál van, a művészi teremtés és alkotás, az utóbbinál a vallási-etikai értékek sokasága, Isten és az ő országa, az egyén és az emberiség örök üdvössége. Az elsőben az emberi nagyság, nemesség és szépség megvalósítása körüli küzdelem és munka látható, utóbbiban az Isten által kijelölt vallás-erkölcsi feladat hatalmassága előtti döbbenet. A nagy emberek imádsága minden mélység, bensőségség és szenvedélyesség ellenére úgy különbözik a vallási zsenik imádságától, mint a művészet a vallásosságtól, a kultúra az Isten országától, a profán a szenttől.” (420)

Ez a megkülönböztetés segítségünkre szolgál, amikor Baka misztikáját próbáljuk leírni módon megragadni, amikor a verseire olyan nagyon jellemző mélyen emberi és egyben mélyen vallási vonatkozások különös emelkedettségét próbáljuk értelmezni. Kétségtelen, hogy szerzőnkre igaz Heiler megállapítása, miszerint a kontemplatív-esztétikai imádság középpontjában a személyiség- és élet-ideál van. Mai nyelven fogalmazva egzisztenciális érintettségéről beszélhetünk. Baka verseinek középpontjában ott találjuk az emberi létezés bezártsága fölötti fájdalmat, s a megszabadulás utáni mélységes sóvárgást. Ez verseiben végighúzó alapmotívum. Ennek művészi megragadásával válnak versei a mieinkké, ennek révén „értjük”, hogy miről van szó, hiszen ez az alapélmény akár általánosnak is mondható: a halálra szánt élet tapasztalata egyetemes. Baka nem „misszionál” verseiben, nem azt keresi, hogy valamely vallás valamely istene milyen normákat és terveket vésett kőbe, szívbe. Bármennyire is sokszor asszociálhatunk verseit olvasván a zsoltárok vagy más imádságok hangulatára. Bakát nem érdeklik a vallások programjai, utópiái. Ő egyszerűen látja ezt a világot, amiben mindannyian élünk, a fűszálakat, a tavakat, a csillagokat, hallja a hangokat, neszeket, s bennük lát rá egy másik szférára. Túlzás lenne panteizmusnak nevezni ezt a vallásosságot, miszerint isten mindenben jelen van, de az a szuverenitás, az a minden esetben megdöbbentő istenre-utalás, ami rá jellemző, mégis megengedi, hogy

feltételezzük, Baka valamiképpen bármiben „meglátta” istent. Számára a világ, amelyben élt rettenetesen szűknek bizonyult, szorította számos alapvető emberi és társadalmi probléma. S éppen ebben a szűkösségben és beszorítottságban tárt fel egy metafizikai szférát – hasonlóan mindazon misztikushoz (Avilai szent Teréz, Keresztes szent János, vagy Prohászka Ottokár), akik a legkegyetlenebb szorongattatás és bezártság körülményei között a legmélyebb és legemelkedettebb vallási élményeket élték át és esetenként írták le.

Ugyanakkor Heilert követve Baka művét is tekinthetjük olyan kiemelkedő művészi alkotásnak, amely révén magunk is tovább alakíthatjuk, finomíthatjuk az imádságról, misztikáról szóló vallástudományi eredményeket. Heiler elemzéseiben ugyanis a kontemplatív-esztétikai imádság végső soron a vallásokban ismert Istenhez emelkedik. A természetből és a lét alapkérdéseiből indulnak ki, arra koncentrálnak teljes erővel, s ebben jutnak el oda, ahonnan a vallási misztikus elindul. Baka verseiben a természet szemlélése nem egészen a zsidó-keresztény istenképbe torkollik. Az a biztonság és megnyugvás, amellyel a zsoltárok vagy a himnuszok, misztikus költemények Istent bemutatják, aki erős, megváltó, a szenvedéstől megszabadító, végtelenül jó és irgalmas, az itt hiányzik. (Visszautalhatunk Jókai Annának József Attila vallásos verseivel kapcsolatban mondottakra.) Baka istene bizonytalan, létében és megnyilvánulásaiban egyaránt. Bár vonásai emlékeztetnek a Biblia számos istenképére, de nála e képek mindegyike töredezett, hiányos, eltorzult. A Heiler által olvasott és elemzett imádságszövegek többsége még olyan kulturális közegben keletkezett, ahol a Biblia meghatározó szerepet játszott a művészetek istenalkotásaiban. A világot kiemelkedő érzékenységgel tapogató művészek belső „várkastélyukat” még a kereszténység által készített alaprajz szerint járták be. Mára megfakultak, sokszor kivehetetlenné váltak ezek a rajzolatok, s a belső utak vándorai ezek nélkül igazodnak el. A művészek alkotásiban fellelhető kontemplatív-esztétikai misztika ma már teremti az istent és nem megtalálja a Teremtőt. Miközben ezt teszi – legalábbis Baka esetében ezt biztonsággal állíthatjuk – nem önkényesen jár el, ahogyan Feuerbach vagy Freud mondaná. Megdöbbentő módon az előre rajzolt útvonal híján is olyan mélységeket tár fel, ahol az emberiség vallási alapidoljaira támaszkodhat, s ezekből rajzolja meg a maga istenét az Istenre mégis emlékeztető vonásokkal.

IRODALOM

- Fried, István (1999): *Árnyak közt múlandó árny. Tanulmányok Baka István lírájáról*. Szeged: Tiszatáj Alapítvány.
- Heiler, Friedrich (*1920): *Das Gebet*. München: Ernst Reinhardt.
- Jókai, Anna (2005): *Por és Istenpor*. Tiszatáj 59: 40–46.
- Nagy, Gábor (2001): „...legyek versedben asszonánc”. *Baka István költészete*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Santayana, George (1990): *Interpretations of Poetry and Religion*. Cambridge: MIT Press.
- Seybold, Klaus és mások (*2003): *Poesie*. In Religion in Geschichte und Gesellschaft. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Szerk.: Betz, Dieter Hans és mások. Tübingen: Mohr Siebeck. 6, 1416–1435.
- Ström, Ake v. (1975): *Germanische und Baltische Religion*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Szigeti, Lajos Sándor (1996): „Tűzbe vetett evangélium”. *Baka István indulásáról és istenkereséséről*. Forrás 28: 56–64.